

לזכר לוי

עיון ומעש - אסופת מאמרים
לזכרו של זבולון המר

יהושלים, התשנ"ט

המרחבים בסוגיית תרבות ואמנות

מרב יובל שורן

עניין משמעותי ביותר שנתחדש בתקופתנו הוא שאלת התרבות. באומרו תרבות אנו מתייחסים למכלול עניינים הנוגעים לרוח האדם ולעיסוקו. קשת הנשאים נעה בין תחומי התקשורת ליצירה הספרותית, ובין אמנות פלסטית לאמנות חזותית. גם מקום הספורט אינו נפקד בעיסוק בשאלות אלה. עדים רבים מעידים על היות שאלת התרבות עיקר בעולמם של בני האדם בימינו, ועל פיל כל אמת מידה ניתן לקבוע כי היא תופסת מקום גדול בהרבה מאשר תפסה בימים קדומים. היקף השעות שמקדיש אדם לתחומים אלה; המשאבים הכספיים המוקצים לכך; המשקל הגדול של הדיונים העיבוריים בתחומי התרבות; התהליכים החברתיים הרבים המושפעים מהם ועוד כהנה וכהנה מסמנים את מקומה ההולך ומתפתח.

ההסתגלות לשינויים החברתיים מסומלת בארון הבית. מבנהו של ארון ברית ד' ייצג שני כיוונים מנוגדים. מחד גיסא, ייצג הארון את הקביעות ואת הנצח. הארון, הכלי המבטא את נצחיות מעמד דר' טיני ומשמש מקום להתגלות האלוהית, מסמל בעצם קיומו ובמקומו במשכן את נצחיות התורה. אולם ארון ארון מערבי בדרך המבטאת את נשיאתו ממקום למקום. המוטות שבטבעות הברזים ביטאו את המשמעות השנייה של הארון - היותו נודד ממקום למקום. תפקידם המרכזי של נשאי ארון ברית ד' כפול הוא. מחד גיסא, מופקדים הם על מניעת הקרבה

* פרק מתוך מאמר מקיף הודו בסוגייה זו. המאמר המלא יתפרסם בקרוב.

לראות את הקודש, ומניעת חשיפת הלוחות לעיני הכול. מהלך המסורה של התורה מזווה לדור עדין הוא, ומחייב נאמנות והקפדה על שלמות העברתה. מאידך גיסא, פוגשים גדולי הזרז שכל הדורות את המציאות המתחדשת, המעוררת לצניחם שאלות חדשות ועניינים חדשים. אלה נבחנים לאור הממד העצמי שבחבורה, וכך הולכת התורה ומתגברת כשהגבת העולה מאליה על-ידי נשואיה שכל תקופה ותקופה.

ממשנת הריאיידי קוק למדנו, כי כל זמן מאיר בתוכנו: לכל תקופה אתגרים משל עצמה ושאלות המתחדשות בה. המציאות החברתית, החומי העיסוק של בני האדם, טיב המחשבה הפוליטית, השינויים הטכנולוגיים ודרך הארץ הכללית, הם חלק מן העניינים המשתנים מתקופה לתקופה.

אנו מבקשים לקבע כהנהגה ראשונית, כי אין מקומה של התרבות במסורת מעצמאות, וכי תרבות בדרכה של תורה לא נועדה לדחיים בלבד. חלק ממומח הריצאה מן הגטו הפנימי היא בהרחבת המושגים, ובהתנגדות המרצת למסורת. הפגמיות מראש כי עניינה של תרבות תורנית הוא במובנה המקביל והמוצמזם. מאמרתו בא לבחון אם היקפה של תרבות תורנית הוא העיסוק בתלמוד תורה בלבד, או שאכן התרבות הרחבה מוצגת לה מקום בעולמו הרוחני של האדם התורני המאמין. אנו מבקשים להעמיד הנחה זו במבחן אמיץ של המקורות מהם שואב האדם המאמין את עולמו הרוחני, ולבחון כמה הנחות מקובלות מחדש.

יהי מאמר זה רצוי לזכרו המבורך של שר החינוך והתרבות, ובלוין המר ויל' שפסע פסיעות ראשונות בחתום מורכב ועמוק זה וזכה לראות רק חלק ממוחשבתיו מתגשם במציאות. המשך בירור סוגיות אלו הוא בפשה של הציגות הדתית, והדקבות האמונית יחד עם אומץ הלב וההכרה במלאו רחבה של תורה הם שביאו לעוד תרומה שעשויה משנה הציגות הדתית לקדים לדמותה הרוחנית הכוללת של האומה הישראלית.

מול ההלכה החד-משמעית, הנוגעת לחובת האדם בתלמוד תורה ביום ובלילה, יש מקום לברר, אם נותר מקום לעסוק בשאלת התרבות, או שהיא כלה מאליה, עקב הטלת צורכי מצוות תלמוד תורה עליה. כן יש מקום לעיין אם הפסוק המאפיין את היחס לתרבות הוא 'תרבות אנשים טהמים', המתבאר בדרך דרש כפס' המדיר את מוחתה של התרבות

כמעשה אנשים טהמים, או שחלק מבניין העולם ומפיתוחו ברצון ד' כולל בתוכו את הציורה האומנתית לרביה השונים - ובלשון אחרת: האם ניתן לנסח יחס תורני חיובי לחיים תרבותיים מלאים?

על בסיס חמישה אדנים ניתן להעמיד את הגישה העקרונית למקומה של התרבות בדרכה של תורה. אדנים אלה הם הבסיס למחשבה רעיונית תורנית דבר המגע עם החיים הרוחניים המלאים: דרך ארץ קדמה לתורה; הצינוי לאדם "פרו ורבו ומלאו את הארץ וכבשוה"; פירוש נרחב של ההתנגדות למיירות; היקף התגלות דבר ד'; ראית התרבות בבסיס להתגלות רוח הקודש.

דרך ארץ קדמה לתורה

הצבת השאלה מהו המקור לעיסוק בתרבות מניחה הנחה, כי הגדרת היחס הליחי במקור. עצם החיפוש אחר מקורות כתובים בכתבי הקודש ובדברי חז"ל מלמד, כי תפיסת העולם היסודית היא כי דבר ד' רשום רק במקורות אלה. אנו מצפים כי דבר ד' יתגלה בתורה, ושם תופיע ההתייחסות כולה. דבר שיש כלפיו יחס חיובי יופיע כמצווה בתורה, ואילו עניין המופיע ביחס שלילי יתגלה כעבירה. אם אין התייחסות לענין מסוים יש להניח כי הוא כולל בתור ענין אחר. לפיכך כיוון שההתייחסות היחידה אל שעות הפנאי היא מצוות תלמוד תורה, ניתן להניח כי זוהי ההתייחסות התורנית הראויה, ולה יש להקדיש את הזמן כולו.

אלם ניתן לערער על הנחה זו בקביעה, כי אין דבר ד' מופיע בתורה בלבד. אף שהפוך בה הפוך בה דכולא בה", אין זה ברוי כלל ועיקר. כי אנו יודעים את תורת הרפכה הראויה. היבטו של עולם איננו מופיע בעולם כמצווה בלבד, אלא אף כבורא עולם. גותן התורה במעמד הר סיני הוא בורא עולם בימי בראשית. עשרת הדברים העומדים בבסיס מעמד הר סיני המשך הם לעשרה מאמרות שבהם נברא העולם. לפיכך כוחות הקיימים במציאות מלמדים על תפקידם העקרוני. בריאת העולם משמשת אף היא מקור לדיעת רצון ד', כיוון שלכל הכוחות הקיימים בעולם מקום במבנה הכללי. מקור משמעותם אינו הפסוקים בתורה, אלא היותם חלק מן הבריאה האלוהית. אין בבריאה עיניים שנידונו להשמדה כללית, כיוון שאין להם תפקיד. אין לראות תחומים מסוימים כשייכים בלעדית לרשות הצייר הרע, שאין להם תפקיד אלא כמפתים את האדם לדבר עבירה. להפך, כל מה שקיים מוחו בריאה אלוהית המשתבצת בדרך הנכונה לקיום העולם ולתנתת משמעותו.

הרב קוזק ייחס חשיבות של ממש לעובדה, כי לא ניתנה התורה בעת בריאת העולם! ריבון של עולם המתין עשרים ושישה דורות מיום ברא אדם הראשון ועד לניתנת תורה מן השמים. בינתים הלך העולם והשתכלל ויצר בו כלים רבים. כלים אלה היו כלי קיום, הקמת משפחות, כללי התנהגות, יצירות, מלכויות וכדומה. ספרי בראשית ושמות מלמדים על עולם עשיר, שקיימים בו מנגנוני קיום, חוקים ואורחות חיים, עבודת אלילים, אילנות וחושניות, ועוד גילויי חיים אינסופיים. התורה ניתנה לעולם על רקע קיים זה, וזו משמעות דרך ארץ קדמה לתורה - קדמה במובנה ההיסטורי. אולם לדעת הראי"ה, לא באו הד"ל לשרטט את פניה של ההיסטוריה בלבד, אלא אף לקבוע בכך הלכה לדורות. כמו בעת מתן תורה, כך גם לאורך ההיסטוריה כולה תקדם דרך ארץ לתורה. אין התורה באה לבטל את החיים, אלא לבנות את הקומה מעליהם. הקומת דרך ארץ, במובן החיים הטבעיים והנומליים, הכרחית היא לגילוי מלאו פניה של תורה. מכאן התנגדות ההלכה לדרך חיים של מידות ופרישות. מכאן היחס החיובי אל החיים, ומכאן המשקל הגדול שניתן לאורך התנ"ך כולו ליצירתו ועצמותו של האדם ושל האומה. המינוח דרך ארץ מתבאר לאור מובנו המקורי בימי חז"ל. אין כוונתו לבטא נימוסים והליכות, אלא את משמעותו הפילולוגית הפשוטה - דרך כל הארץ, לאמור: טבעיות החיים.

זוהו בסיס תורתו המוסרית של הר"ל. בעת שמעצב רה"ל את דמות החסיד המושל, הוא משרטט את דמותו. ההקבלה בין החסיד והמושל באה לידי ביטוי בכך ששניהם מופקדים על נצול יחס נכון כלפי כל כוח בכוחות הנפש. אין מקור הכוחות רשום בתורה - רשום הוא במציאות, והחסיד המושל מביא כל כוח הקיים בו לידי ביטוי.²

במשנת הראי"ה קוזק מופיע עיקרון זה פעמים רבות. עצם קיומו של כוח בנפש האדם מהווה הוכחה למקומו בתמונה הכולל. אין עניין שהוא מוסדו רע, ואין דבר שכל עניינו הוא השמדתו. אמנם ניתן לטעון, כי מקום היצירה התרבותית הוא ככלי עזר לשמוש בקודש בלבד. יכול בעל דין לבוא ולטעון, כי כשרונו היצירתי של האדם יבוא לידי ביטוי בבניין בית המקדש, צוריו יהיו בידי כלי לייצור פחוקות לארון הקודש וכשרונו הדרמטי ישמש בידי כלי להשיג את ישראל לאביהם שבשמים. אולם טענה זו אינה מבינה את יסודה של האומנות. אין האמנות ניתנת להירתם ואין היא כלי יצירת בלבד. היא מציאות של חיים שעניינה תרגום עצמות, תחושות ורגשות לכלי ביטוי מציאותיים. ככזה אין הוא כלי עזר בלבד, אלא היא עומדת בפני עצמה.

¹ **אוצרת התורה**, פרק יב, טעמים ב-ג.

² ר' יהודה הלוי, **המזרח**, תחילת מאמר שלישי.

דברים חמים ניתן לומר אף על מקום של לימודי חול בתפיסת העולם הרחבה. כל המחפש מקור להיתר לעסוק בלימודי חול מקדים וקובע, כי קביעת דרך החיים התורנית מותנית במציאת מקור. אולם הקביעה כי דרך ארץ קדמה לתורה מלמדת, כי אין התורה נוחתת על בסיס ירק, ואין היא היוצרת את המציאות. המציאות היא אותה דרך ארץ הקיימת בעולם, אם כי לא כולה, והתורה באה לפתוש את שלטונה על החיים כולם. על כן ראשית, יש לברר מהי דרך הארץ הראויה, ועל גביה יש לבנות את הקומות הגבוהות יותר של התורה.

היחס לנורמליות החיים ולהתפרנסות מעמל כפיים מבוסס למעשה על הנחה דומה זו. טעות לסבור כי הראים בכך את דרכה של תורה ביססו את דרכם על מקורות העוסקים בחשיבות ההתפרנסות מעמל כפיים ובתנאה מיגיע כפיו של אדם בלבד. מקורות אלה חזקו את דרכם, והיו להם עוג תורני, אך לא הם היו מקור התנועה ורחבה העיקרי. הרעיון היסודי יונק מתחושת הקיום העמוקה, הטבעה בלב האדם, ועל העושר הנגלה לו בעת שהוא אוכל מיגיע כפיו. תחושה זו מצאה את ביטוייה התורני במקורות העוסקים בחשיבות ההתנהגות בדרך ארץ, כמו דברי רבי ישמעאל במסכת ברכות "ואספת זגנך תירשך ויצהרך - הנגה בהם מנהג דרך ארץ". דרך ארץ היא דרך כל הארץ, הנוגעת לטבעיות החיים ולצורת קיומו הפשוט של העולם. לימים הפכו התחושה הטבעית והמקור התורני לאחד, והתפתחו לתפיסת עולם כוללת בדבר דרכי עבודת ד' והחיים באור העיני האלוהי. לא רק עמל כפיים והמאסה בדרך חיים של גלות, כי אם מעורבות כוללת בעולם כולו, בדרך העולם.

עיקרון דרך ארץ קדמה לתורה מחייב ליחס אף לתרבות מקום. הקיום הפיזי אינו דרך הארץ היחידה של העולם. בנוהג שבעולם. אין האדם מוצא את עולמו הפנימי בעבודה בלבד, ואין הוא דואג לקיומו הפיזי בלבד. עולמו הרוחני, כוחות היצירה שבתוכו, המעורבות העמוקה בחיי הרוח והאמנות - אף הם חלק מדרך ארץ. אמנם אין בקביעה זו כדי להכשיר כל שרץ ולחקות כל עניין המצוי בתרבות הרחבה, אולם עצם צורת החיים התרבותית הכוללת מהווה בסיס חיובי להתייחסות.

למעלה מזו, ממשנת הראי"ה למדנו, כי דרך ארץ זו איננה רשת בלבד, אלא חלק חיוני מקבלת התורה במובנה הרחב. בעת שפירש הראי"ה את דין "מתחיל בגנות ומסיים בשבח" קבע, כי אין מדובר בקרקע בלבד. החיוב להתחיל בגנות אינו נובע מתוך הרצון ליצור רקע שחור המדגיש את אור הגאולה, כיצירת רקע שחור המדגיש את האור הבוקע, כי אם יש לראות את הגנות כחלק מציירת השבח - בלעדיה השבח עצמו היה חסר. העובדה כי היו אבותינו עובדי עבודה זרה מתחילה נתבארה אפוא במשנתו חלק מציירת

השבת עצמו: "ומזה יצא השבת, שעכשיו קרבנו המקום לעבודתו ויכולים אנו לתעשר את תכונתה של העבודה האלוהית, את הוד החסד והצדק האלוהי הטהור, בכל אותם הכשרות שנמצאים בנו מיסוד הגזע המקורי שעובדי עבודה זרה היו אבותינו, שנתן אמוץ לכוח הגופי וכשרון הדמיון שיימצא אחרי זיקוקו את מקומו המוגבל לו".³ תורה עצמה מתברכת מהיות מקבלה עשרים בחי' רוח במידה הראויה להם. המכה זו מלמדת על צורת התבונות אחרת במציאות - תקופת העבודה זרה עצמה יצרה הכונות מיוחדות באומה הישראלית שלא היו נוצרות באופן שונה. בלעדיה היו מתן תורה וניתנה הופכים את עם ישראל לעם של מורים ופרושים הרחוקים מחי' העולם הבא ומן החיבור למציאות. החושניות שבעבודת האלילים חיברה את האומה למציאות, והבכירה בה את היכולת לשאת את תורת ד' במלוא החיות העולמית. אין צורך לומר שזו הייתה איתות גם את דור - למרות הכאב העמוק והצער הנורא על דמותו החיצונית ידע הראי"ה לקרוא את המשמעויות הפנימיות של ההתפתחויות שבדור, ואת תרומתן להופעה המלאה של האומה.

ציווי לאדם "פרו רובו ומלאו את הארץ וכבשוה"

ציווי של הקב"ה לאדם וחווה בעת בריאתם מקפל בתוכו חלק מתעודת האדם בעולמו. חלקו השני מצוי בפרק ב', ובו נצטווה האדם לעבוד את האדמה ולשומרה. אולם כאן נאמר לאדם וחווה, כי תפקידם הוא למלא את הארץ ולכבוש אותה. מה טיבו של מילוי זה ומה טיב הכיבוש? מיהו אותה ארץ שיש למלאה, ומהו אופי הכיבוש הראוי?⁴

במשנתו של הר"ד סולובייצ'יק תפסה סוגיה זו מקום נכבד. אליבא דפרשנותו, כזה הוא כיבוש הארץ:

האדם הראשון אינו תאורטיקן בלבד, הוא גם אסטיקן ויצר. בשכלו הוא מעבד אידאות ובלבו הוא יוצר את היופי. הוא נהנה מיצירותיו השכליות והאסתטיות והוא נאה בהן... בעשותו כל אלה משתדל האדם הראשון למלא את התפקיד שהוטל עליו על ידי בוראו אשר בשחר יום השישי המסתורי של הבריאה, פנה אל האדם וצווחו: "ומלאו את הארץ וכבשוה".⁵

³ הראי"ה קוק, עולת הא"ה, חלק ב, עמ' י"פא.
⁴ איש האמנה, עמ' 17.

במקומות נוספים במשנתו ניגש הר"ד סולובייצ'יק לעסוק בלימודי החול וכן בהישגיו התרבותיים של האדם מנקודת מוצא דומה.

כל פוטנציאל אנושי שלא בא לידי מימוש, כל אפשרות של הופעה רוחנית, אסתטית ותרבותית שלא מוצתה עד תומה, מהווים חלק מיעודו של האדם, וכלולים בציווי לכבוש את הארץ. האדם הממצה את כשרותיו ויכולתו מגלם במעשהו את כוח היצירה, שאינו מצטמצם ביכולת הטכנולוגית בלבד, אלא פורץ עולמות אל תחומים נוספים בראשם היופי והאמנות. טענתו של הראי"ה בראשית הקומתו לשייר השירים יונקת אף היא מהנחה דומה: "הספרות, הציור והחיטוב עומדים להוציא אל הפועל כל המושגים הרחוקים המוטבעים בעמקי הנפש האנושית. וכל זמן שחסר גם שרטוט אחד הגנוז בעמקי הנפש שלא יצא אל הפועל, עוד יש חובה על עבודת האמנות להוציאו".⁵

יש לשים לב, כי אף כאן עומד המישור האסתטי בפני עצמו. אין הוא מופיע כמשרת עניין אחר, ואין הוא כלי או אמצעי. הוא חלק בלתי נפרד ממהות החיים, שהיא הוצאה מן הכוח אל הפועל את כל הטוב שבאדם. טוב זה אינו מתגדר בתחום מסוים, אלא מתפשט על פני המציאות כולה.

ההתנגדות למיניות

שאלת היחס בין העיסוק בדברי תורה לבין ענינים אחרים שהם צרכיו של אדם אינה פשוטה כלל ועיקר. על אף העובדה כי המשנה באבות קובעת, כי דרכה של תורה היא אכילת פת במלח ומים במשורה, לא התקבל עיקרון זה כדרך חיים. זוהי דרך המתאימה ליחידים, אשר הקדישו כל זמנם לתלמוד תורה, מאסו בהבלי העולם הזה, וראו את ייעודם בקצה תחום העשייה האנושית. אמנם חלק ניכר מתופסי הרורה נהגו כך במי נעוריהם בעת הכשרתם, אך לא לאורך החיים כולם. רבים מתופסי התורה שבימינו לא מנעו עצמם משיפור מסוים בתנאי חייהם, וראו היתר לעצמם להרחיב את חייהם בתחומים נוספים. מעבר להם, רוב שומרי התורה לוקחים חלק בדרכו של עולם ופועלים במסגרתו. מהו ההיתר לצבירת רכוש, להרחבת המשפחה ולקניני דעת אחרים? כיצד זה לא כל גדולי ישראל ישנים על הארץ ואוכלים פת במלח?⁶

⁵ באחר, הוצאת הספרות הציונית העולמית, ירושלים תשמ"ז, עמ' 511.

מעבר להיחור הכללי של עוסק בדרך ארץ במורה הראויה לו, ניתן לעגן התנהגות זו בהגדרת 'צורך'. לא אסרה תורה על האדם להתעסק בצרכיו, ובעניינים הנדרשים לקיומו הטוב. לית מאן דפליג כי אין איסור לאכול ולשתות, ואף אדם המקדיש את זמנו כולו לתלמוד תורה איננו יכול שלא להיחזק לאכילה ושתיה. יש להדגיש, כי אין מדובר באכילה חיונית בלבד, כיוון שזו היתה יכולה להיעשות אף במאכלים שאינם ערבים לחיך ובהיקף הדרוש לצורך הקיום בלבד. צרכיו של אדם מוגדרים בהיבט רחב יותר. הזכרנו לעיל את דברי ריה"ל על ההקבלה שבין החסיד למושל. מרקבלה זו עולה, כי צורכי האדם מהווים מקור להקצאת משאבים נפשיים נכונה. באותה מידה לא אסרה התורה את צבירת הרכוש, ואין הגדרה של ממש לשאלה מהו הגבול המותר לו לאדם. למעלה מזאת, התורה שבכתב מעריכה אף היא את עושרם של האבות, את הרכוש שצברו להם ועניינים נוספים שכאלה. לפי חלק מן המקורות, זהו גם אחד התנאים לנבואת אמת, ואין הנבואה שורה אלא על חכם גיבור עשיר ועניו. מעבר לטיעון שהובא לעיל, דבר היות האדם מישאל מקושר בדרך ארץ, התבססה התנהגות זו על הרחבת המושג צרכיו של אדם.

למעלה מכך, אין הדברים נוגעים לשאלת האדם היחיד בלבד, אלא גם לעיצוב פניה של האומה. בימי הזוהר של האומה, ימי דוד ושלמה, מתוארת המציאות כפרימדיה שלמה, שבה התגשמו למעשה כל רובדי האדם. הפסוקים המתארים את ימי שלמה המלך אינם עוסקים בבניין בית המקדש ובהתגלות הנבואת שזכה לה בלבד. פסוקים אלה פותחים בעושה האדול, ממשיכים לרמה הביטחנית, לקשי החיץ, לחכמתו ולהישגיו. זהו סולם מוצב ארצה וראשו מגיע השמימיים. בתחיתם הם עוסקים בגולת הכותרת של מלכותו: בניין בית המקדש והשראת השכינה לה זכה עם ישראל בתקופתו. אלה מלמדים שכך הם פני המציאות. צרכיו של מדינה מקופלים בעצם קיומה. מדינה נוקדת מעצם הגדרתה להיקף נרחב של הקיום האנושי.

פסוקי הנבואה על ימי דוד ושלמה מהווים מקור של ממש למציאת התייחסות לתרבות עצמה. התנ"ך כולו מייחד מקום נרחב ליצירתו של האדם, ולפיתוח הכוחות הטבעיים והלאומיים. אין אנו מוצאים כלל וכלל סימנים לתפיסת עולם מסתגרת ומירית. התורה מלמדת על כניסה לארץ טובה ורחבה ועל אכילה ושבעה ממנה. אין התורה קוראת לפרישות. אלא להחיות שמא יגבה לב האדם. לא ציוותה התורה על האדם שלא לאכול ולשבע, אלא על חובת הברכה שלאחר הנאה זו, המשיבה את ההנאה למקורה האלוףי. בכך באה לידי ביטוי פרשנותו הידועה של רבי אלעזר הקפר להבאת קרבן חטאת על ידי המזי, הנובעת מהטלת איסורים שלא אסרתם התורה.

אותו מקום שבו צווה האדם שלא לאסור על עצמו את מה שלא אסרה התורה והותר העיסוק בצרכיו של האדם, פותח פתח לדיון מהם אותם צרכים. האם צרכיו של אדם מצטמצמים בעניינים החומיים בלבד, או שהם חורגים בהרבה מגבול זה. גם הכוחות התרבותיים והיצירתיים ופנץ העוצמה היצירתית הקיים בהם אינם יוצאים משורת הצורך. הכרת התורה ורשותה לבטול מתלמוד תורה ולעסוק בעניינים אחרים, כמו גם הערכתה את הישגי האדם כולו מלמדים על מקום נרחב לעיסוק בתרבות ובאמנות, כעניין שאינו נתון למרות היצר הלבד אלא לקשר העמוק שבין יצר ליצירה.

יש להדגיש, כי אף הבסיס הבנוי על 'צורך' איננו טוען, כי ההלכה נכנעת כאן למחשבות אדם ותחבולותיו. ההתנגדות למיחית אינה נובעת רק מראיית ההתנגדות עצמה כמלחמה ביצר הרע. יכול היה בעל דין לטעון כי אין התורה הפצה במיחית, כיוון שמיחית זו יכולה לארום לתגובת נגד הפוכה ולמאסה בתורה כולה. אולם אין הכרח לומר כן, ולמעשה אין ההתנגדות ממסחרת בלשון זו כלל ועיקר. לפיכך אין כוונתנו לטעון, כי העוסק בתרבות הוא בבחינת מצוות אשת יפת תואר. מצווה זו הפכה לזכות בניין אב למקומות שבהם נטען, כי ריבונו של עולם מכיז במחשבות אדם ותחבולותיו ויצרי מעללי אש, ואינו תובע ממנו להתמודד כנגד כל חולשותיו. לעתים מדברת התורה כנגד יצר הרע, ומתירה לו בתנאים מגבילים וחמורים עניינים שמלכתחילה ראוי היה להימנע מהם. דרך משל כן מנבא ר"י אברבנאל את מצוות מינוי מלך. לדבריו, אין התורה הפצה במלכות, ואין שלטון מלך בשר ודם נתפס כדרך הטובה ביותר להנהגת המדינה; אולם בעת שרצון בני אדם הוא כזה, והם מתפתים לסבור כי דרכם של כל הגוים היא הדרך הנכונה, נענית התורה לרצונם, ובלבד שייעשה באופן מוגבל ועל פי כללי ההלכה. בהמשך לכך, תרבות הבנויה על 'צורך' מתבארת אף היא כהכרת התורה בצרכיו של אדם. אף אם זה היה העניין היחיד, היה מקום נרחב לדבר על תפקיד התרבות במסגרת זו - כשם שעשו רבים כרשב"י ולא עלתה בידם בתחום החומרי, יש מקום לטעון כי רבים יעשו כמותו במישור החומי ולא יעלה בידם. עולמו החומי של רשב"י יכול היה להתעלות ולהתמקד בשנים ארוכות של תלמוד תורה במערה, עולמם החומי של אחרים איננו יכול, וכשם שמיחידים הם חלק ניכר מחיייהם לעיסוק בענייני פרנסה, כך רשאים הם לעסוק בענייני הרוח.

אולם אנו רואים בהתנגדות למיחית דבר מה שהוא רחב ועמוק בהרבה. אין כוונתנו לראות בצורך את הסיבה, אלא את הממד. כל עניין שהוא רצונו של אדם וחלק מצרכיו מלמד שיש לו מקום בעולמו של הקב"ה. ההרמוניה בין התורה לבין האדם נדרשה הרבה במסגרתה של החסידות ותורת הסוד. העובדה כי אבות קיימו את התורה כולה מעודה על קשר פנימי

ועל זהות נשמית בין התורה לבין החיים. החסידות למדה זאת ממקורות נוספים: העובדה כי קודם לידתו של אדם יושב מלאך ומלמדו את התורה כולה, בדרשת על ידי החסידות כהטבעת עולמה של התורה בנפשו, ושל הפיכתו לחושף את האמת המתגלית ולא כיצור אותה (עניין המוכר היטב מהתפיסה היוונית-אפלטונית); היעוד של מצוות בסלות לעתיד לבוא בדרש על ידי החסידות ותורת הסוד כהגעה למציאות שבה הציווי הוא שיעלם, והמצוות תיעשנה מתוך רצון חופשי ורוח נכונה. להראמה זו עשוי להיות פן הפוך בכיוון, שאף הוא הודגש בתורת החסידות. ההרמוניה בין האדם לבין התורה משמשת כלי להכרת התורה עצמה - במקום שבו מצוי רצון גדול לכיוון מסוים, ניתן ללמוד על התאמת רצון זה לרצון נותן התורה. העובדה כי זהו צורך טבעי של אדם בעולם המודרני, מלמדת כי יש לכך מקום בעולמו של הקב"ה.

ייתכן, שיש לכלול בכך את כל העניינים המרחיבים דעתו של אדם. הרחבת דעת זו נתבארה באופן מתומצת ב"אשה נאה, דירה נאה וכלים נאים". בכך הביא חז"ל ליידי ביטוי את משמעות המונח רחב הדעת, ומנוסח הדברים עולה כי מחובר בעניין חיובי עד מאוד. לא אסור חז"ל את הרחבת הדעת, אלא קבעו כי זהו המצב הטוב והנכון. מובן מאליו, כי יש לאלה מקום בעת שקיימת דעת שיש להרחיב אותה. גם דברי חז"ל הקובעים כי, "עליון אדם ליתן דין וחשבון על כל מה שראו עיניו ולא אכל" הם חלק מעניין זה.

היקף התגלות דבר ד'

הקביעה כי מיום שחרב בית המקדש אין לו לקב"ה בעולמו אלא ד' אמות של הלכה, הותירה פתוחה את השאלה, מה היה לקב"ה בעולמו קודם לכניסה לתוך מסגרת מצומצמת זו. דברי חז"ל אלו מקבילים לעניינים אחרים, למשל, "מיום שחרב בית המקדש ניסל טעם מן הביאה וניתנה לעובדי עבודה בלבד", ועניינים דומים אחרים. במקומות רבים מתואר החורבן בהצטמצמות דבר ד', לא רק מהיקף התגלותה של תורת ארץ ישראל במונחה הכולל, אלא גם בעניינים אחרים, המוגעים להיקף חיי הרוח של האומה.

אין תורת ישראל מכוונת להתגלות דבר ד' במרחבים מצומצמים של המציאות. להפך, כבוד ד' ותפארתו באים לידי ביטוי דווקא כאשר הכלים מלאים. עניין זה נתבאר היטב במשנת הראי"ה:

...כשכוח ישראל גדול ונשמיתו מאירה בקרבו בהופעה וענפי המעשיים מתוקנים, בסדור מלא, בקדושה וברכה, במקדש וממשלה, כנבואה והכמה, אז

ההתרחבות לצד החול, לעימוגי החושים הרחניים והגשמיים, להצצה חזיריתת ופנימית לתוך חיייהם של המון עמים ולאומים שונים, למפעליהם וספיריותיהם, התגברות עז החיים הטבעיים, כל אלה טובים הם ומסוגלים להרחיב את אור הטוב והתחום ארוך הוא: "יב מיל כמחנה ישראל כולו, הכופל באמת את כל העולם באיכותו, "יצב גבולות עמים למספר בני ישראל"⁶.

הראי"ה מדבר בפסיקה זו על "ענוגי החושים הרחניים והגשמיים", ובכך הוא מרחיב את גבול מחנה ישראל להיקפים שאין כדוגמתם. כל הנוגע לכוחות היצירה האומנותית והתרבותית של האדם, כמו גם ההשכלתית, הוא עניין שיש לו מגע עם העניין האלוהי. הרחבת הגבולות עצמה מתרחבת אל מטרות נוספות. לא רק דרך הארץ של האדם וצרכיו, אלא גם הופעת דבר ד'. אין דבר ד' מתכנס בפניה מצומצמת של המציאות, ואין הופעתה נוגעת לכוחות בית המדרש בלבד. ד' אמות של הלכה פורצים אל עבר מרחבי המציאות כולה, וההופעה האלוהית מתרחבת אף היא. אינה דומה השראת שכנה בקצוות המציאות על פניו זו שבאה על רקע מציאות מפותחת ומלאה בכל גוניה. לא ייתכן, שדבר ד' לא יופיע במלאו על אחד התחומים המשמעותיים ביותר בחיי האדם:

בסיס להתגלות רוח הקודש

...והנה כאשר ישראל עושין רצונו של מקום וזוכים הם להיות עומדים במעלה עליונה לשם ולתהילה ולתפארת, אז לאות על שלמות נפשם העדינה מתפתח אצלם דווקא ביתר שאת אותו החוש הנוטה לתביעת הופי, לבקש את הנאה והחדו בכל דבר, בתור בקשה טבעית. ועם המילוי של אלה הצרכים שנואים כמיותחם, מתרחבת הנפש ונעשית מוכשרת לאור חיים רחניים, לקדושת המידות והתענוג על ד' באהבתו, יתברך שמו.

אמנם כל זה הוא יסוד עצה מרחוק, עצת ד' היא להשלים את כוח המדמה, מפני שהוא בסיס בריא לרוח העליון שיופיע עליו, ומתוך העליונות של התפיסה הרחנית שקדמה בישראל הוכרח הכוח המדמה להתמוגג. מה שגדם חלישות לאחיות רוח הקדש העליון, שעתידי לבא ע"י מלכא משיחא. על כן מתבסס כעת רוח המדמה עד שייגמר בכל תיאורו, ואז יהיה כסא נכון ושלם לרוח ד' העליון

הרב ייביל שרלו

ויוכשר לקבל אור רוח הקודש עליו, שהוא 'רוח ד', רוח חכמה ובינה, רוח עצה וגבורה רוח דעת ויראת ד'.'⁷

במילים אלה מבאר הרא"ה קוק את תפקידה של התרבות הבנויה על הכוח המדמה. אין להתעלם מביקורתו על התרבות העכשווית, ואף נראה כי מקופלת בה הצעה משמעותית לתרבות אלטרנטיבית, המכוננת לדרך שונה מזו הנהוגת היום; אולם הרא"ה מוצא מקום ותפקיד חשוב גם לתרבות זו. טיעונו הוא המשך לתפיסת עולמו הכוללת בדבר תפקידן של תקופות שבהן רוח האדם אינה פועלת בדרכה האידאולוגית. אף שבעת התרחשותן אלה הן תקופות חושך, פירותיהם הרחניים מצטרפים לתמונה הכוללת, והגות עצמה הופכת לשבח.

ראיית עולם זו היא שמשמשת בידי אף להתבונן אל תפקידה ומציאותה של התרבות הבנויה על מה שמכנה על ידי הרא"ה 'הכוח המדמה'. תפקידה של זה הוא ליצור בסיס נאות להופעת רוח הקודש. בני האדם מתרגלים על ידי התרבות ליצירתיות, לחזויות, לתשומת לב העמוקה לחיי הרגש ולמעורבות העמוקה של האישיות בתהליך היצירה. התרבות מפתחת כוחות פנימיים בתחומים האמוצינוליים והדמיוניים, ואלה הם הכלים המרכזיים לקליטת דבר ד' על ידי האדם. הנבואה נתבארה על ידי הרב כמפגש שבין דבר אלוקים לאדם, ובמפגש זה אין האדם משמש ככלי קיבול בלבד, אלא שותף הוא לתהליך הנבוא. אין הנביא סביל בלבד, אלא הוא פועל בתהליך הנבוא, בכל נפש עשירים וביכולת דמיונית מופלאה. אלה אינם באים לו מעצמו, ואף הם דורשים הכשרה והכנה. אין כפעילות התרבותית כדי להרחיב את כוחות הנפש ולעשותם ראויים לעניינים המוספיים ממדים נוספים לדבר ד'.

מובן, שאין מדובר עדיין בנבואה של ממש בלבד. הרא"ה ראה מקום מרכזי ליצירתיות הרחנית, להאזנה לכוחות הנפש, לגישות הדמיונית ולכלי נפש נוספים. כל אלה הם שלוב של ידע והשראה, רגשות ולימוד, ואלה הולכים ומתפתחים כדרך שענייני רוח הולכים וגדלים. לתרבות ולאומנות מקום נרחב, כיוון שעניינים מופנה בעיקר אל הכוחות הדמיוניים, והם נרתמים לעיצוב דמות האדם המאמין בהווה, שהוא נכון לקלוט בעתיד את דבר ד' המופיע בדרכי הנבואה.

היהודים בסוגיית תורת האמת

תורה ודרך ארץ

כאמור לעיל, יחס מיוחד לתורה אל דרך הארץ, דרך הארץ הקודמת לתורה מהווה את המצע הבסיסי לתורה. אולם אין התורה מקבלת את דרך הארץ כפי שהיא, המציאות התרבותית מהווה בסיס לקבלת התורה, והתורה בנויה על גביה כקומה שנייה. התורה מעדנת את מציאות חיים, ממקה אותם מקמשינים ומרחיבה את אופקיה לתחומים רחבים מאופק הראייה של האדם. לעיתים בולמת התורה התפתחויות מסוכנות ומבערת תחומים ששלטון היצר הרע פרוש עליהם. לפיכך התנהה שיש לתורה יחס חיובי אל התרבות אין בה כדי לסיים את הדיון, להפך זוהי תחילתה של מסכת ארוכה לבירור השפעת התורה ותגובתה לתרבות.

דרך כלל, כשחושבים במטבעות של יחס התורה והיהדות לעניינים שונים עולה מיד הביטוי 'בעיות הלכתיות'. בכל עניין נבחנות הבעיות ההלכתיות שתחום חדש זה מעורר, ותפקידן לומדי התורה והמנהיגות החתנית הוא להתמודד עם השאלות החדשות, ולהישמר שלא להתייר את האסור ולאסור את המותר. אולם הגישה לסוגיה זו מעמקתה זו אינה נכונה, והיא מקטינה מאוד את מאורה של תורה.

המינוח 'בעיות הלכתיות' לוקה בשני חסרונות. החיסרון הראשון הוא השימוש במונח 'בעיות'. הלשון מעידה על קביעת עמדה עוד קודם לבירור דרכה של תורה. לאור התייחסות זו, תפקידה של ההלכה והיחס אליה הוא כאל בעיה. האדם החופשי ובן-הרחוק מעניין לעשות דברים שונים לחלוטין, ובבחירתו הוא היה פועל אחרת. לצערי, באה ההלכה ומערמה בפניו קשיים ובעיות. תפקידה של זו הוא לייצג דבר מה שהוא מחוץ לאדם, ולמעשה היא כובלת אותו ושמה את רצונו העצמי בסד. אמנם דברים אלה מתאימים מאוד לדברי חז"ל "אל תאמר אי אפשי בבשר חזיר אלא אפשי ואפשי ומה אעשה..."; אולם דברים אלה אינם היחס היחיד למצוות, ובוודאי שלא היחס העיקרי. יש מקום נרחב לבירור היחס בין רצונו הפנימי של האדם לבין הציווי האלוהי, מה שכונה על ידי הרי"ד סולובייצ'יק החוויה הדתית הטבעית והחוויה הדתית הגילויית.⁸ אולם יש לזכור כי אף הרמב"ם, המביא מקור זה בהתייחסותו למצוות, מצמצם אותו לתחום מסוים ומוגדר של המצוות, ואף הוא אינו רואה בו את חזות התורה כולה.⁹ דברים אלה נכונים אף להוגי דעות אחרים, ובדורות האחרונים אנו רואים כי אין הם הגישה הקיומית המקובלת. נהפוך הוא, אין תפקידה של

⁸ שני מונחים אלה מתבארים באריכות במסותו של הרב 'בקשתם משם': ראה שם, חלק ראשון של המסה.

⁹ ראה, הקדמה לפירוש המשנה, סעיף א, הוצאת מוסד הרב קוק.

ההלכה לעורר בעיות אלא להיות מקור מרכזי לשמיעת דבר ד'. ההלכה אינה מכשול כי אם מורת דרך. תפקידה אינו לכבות את אש העצמיות הבערת, אלא לשמש צינור להופעתה החיצונית של התורה. הברור שבו אנו דנים אינו מחפש אחר פתרון בעיות, אלא אחר גישה עקרונית ויסודית המוגעת למקום התרבות בחיים התורניים.

החיסרון השני המצוי בביטוי 'בעיות הלכתיות' הוא במה שהוא מקפל בדרך כלל. דרך כלל תפקידה של ההלכה נתפס כמונעת הִיִּדְרוּת. איסור ייחוד נתפס כעניין שנועד למנוע מן האדם להִיִּדְרוּת לבעיות קשות של עבירות; דיני מוקצה מונעים מן האדם לחלל שבת ולעבור על איסורי הוצאה וכדומה. ודאי הוא שאין להקל ראש בסכנות אלה, ומשקל משמעותי יש לכך גם ביחס התורה אל התרבות והצירה החופשית, אך לא זה יסודה של ההלכה. אין ההלכה פותחת בהימלטות מסכנות ואין היא מתמצית ככלי שמירה על שיגיונות האדם. אין אנו מחפשים בהלכה דרכים לשמור על היצר המתעורר בלב, אלא כיוון כללי עקרוני ביחס להופעתה של תורה. הרי"ד סולובייצ'יק אף טען, כי היא המקור לביור ודבה של תורה: "מחשבת ישראל במי הבינים נארגה על ידי הוגים גאונים כרמב"ם, ר' סעדיה גאון, רבינו בחיי וכדומה. כולם היו מושפעים, מי פחות ומי יותר, מהפילוסופיה היוונית. מסיבה עקרונית זו עלינו לפנות אל מקורות שבהן היחידות בסתרתה היא דומיננטית, ואלה הם מקורות ההלכה... הקושי הוא רק בה שההלכה מדברת אלנו בלשון משפטית. כשאתה רוצה להביע מחשבות פילוסופיות במונחים משפטיים, יש קושי רב... י"י לפיכך יש לברר תחילה את הגישה ההלכתית הסוללת.

לטענות אלה יש משקל נכבד גם בסוגיית התרבות. השימוש בביטוי 'בעיות הלכתיות' ביחס לאמנות קובע מלכתחילה שתי עמדות, ששתייהן בעייתיות עד מאוד. ראשונה בהן היא הקביעה היא כי מה שמבקשים בהלכה הוא למצוא פתרון לבעיות שהיא עצמה עוררה. בגישה זו אין התורה מוהוה מקור לשאיבה וחניית, מורת דרך המעצבת את פני האמנות, אלא רק כלי שתפקידו לגדור גדרים. על פי דרכנו, זוהי גישה המקטינה מאוד את חיוניותה הפנימית של ההלכה, ומקומה בהדרכה האמנותית חייב להיות גדול בהרבה. אנו מבקשים בתורה, כמו גם במפגשה עם המציאות, את ההדרכה בדבר מקומה הנכון והטוב של האמנות. עניין שני הוא ראיות ההלכה כמי שתפקידה לעצור בעד האומנות להִיִּדְרוּת. כאמור, יש בכך יסוד נכון, ואין ספק כי האמנות עלולה להיות אחד המניעים העיקריים

לנפילתו של האדם. אולם אין ההלכה והתרבות צרות זו לזו, ואין הן שתי אויבות המתגוששות במלחמה. ייעודה של ההלכה הוא תיקון, עיצוב וטיהור החיים התרבותיים, וכך יש להתייחס אליה. גישה היסוד כאילו תפקידה של ההלכה הוא לשמש משגיחת כשרות של האומנות, וכל מהותה הוא לשמור בקפדנות שלא ייעשו איסורים הוא הקטנה של מהותה החבה. עוד קודם לביור השאלות הנוגעות לצבעות, ללשון הרע, למשמש עבודה זרה ולשימוש במקראות קודש יש לבחון את הנחות היסוד המעשיות של התרבות בהשקפתה של תורה.

*

ההיסטוריה מלמדת, כי דווקא המפגש בין עולמו הדתי של האדם לעולמו ההומני והקיומי עשוי להיות מקור יצירה שאין ערוך לשיעורו. עולמות רחנים המקיימים ביניהם יחסים שונים, מהדהות מוחלטת למלחמה פנימית - אין כמותם לתפריית רוח יצירה וכלי ביטוי. לפיכך לא זו בלבד שההלכה אינה בהכרח גורם עוצר ומפריע, אלא שהיא עשויה להיות אחד המקורות המשמעותיים ביותר לגילום של אלה. עולם תרבותי אמון, שיתברך ממקורות שונים של הקיום הוא אחד הנשורות הגדולות שהאמונה יכולה להביא לעולם.

¹⁰ ראה, הרב י"ד סולובייצ'יק, 'על הגדרתו החיתית של האדם', **היילן**, ג, עמ' 44.